

יצירה אומנותית ועבודת ה'

א. המציאות המאתגרת

בדורות שבהם החל המפגש המורכב בין היהדות והמודרנה, נעשה בירור הלכתי-הגותי מקיף ומעמיק במסגרת תנועות כמו "תורה עם דרך ארץ", "תורה ומדע" ו"תורה ועבודה". לאחר מכן ומאז קום המדינה העמיקו גדולי תורה מובהקים בתחומים רבים של הלכה ומדינה והלכה וצבא, וצעירים רבים הגשימו בעשייה ויצירה שילוב מבורך של תורה והתיישבות. כך בדורנו נמצאים אנו באבו של בירור תורני נוקב נוסף בתחומים רוחניים-קיומיים של הזיקה בין תורה ליצירה אומנותית. אפשר לברך על כך ואפשר להסתייג – אך אי אפשר להתחמק ממנו ובוודאי אסור להדחיק את קיומו.

הבירורים ההלכתיים, ההגותיים והמעשיים, שנעשו בדורות האחרונים היו נדבכים חיוניים בתשתית המבנה של גאולת ישראל, אולי גם של גאולת האדם. הטמעת חכמת התורה לתוך יסודות החיים הקיומיים של העם היהודי מהווה את עיקרו של תהליך הגאולה. נדמה שהשלב שבו אנו נמצאים כעת הוא בירור כוחות היצירה ועוצמות הנפש הבראשיתיים של האדם כחלק מעבודת ה'. ברור לחלוטין שחלק ממקורות היניקה בתופעת הצמיחה של יצירה ואומנות בדור הצעיר אינם בקודש. כך גם היה חלקן של התנועות שבדורות הקודמים נתבעו לעשות עבודה מדויקת בתחומים אחרים בין החול לבין הקודש, ובין החול לבין הטמא. בצורה זו הם עיצבו את אותם יסודות חיים שעליהם אנו עומדים ועליהם אנו נתבעים לבנות את הקומה הנוספת בבניין חיי עם ה' בציון.

הבירור של תורה ויצירה אומנותית מתקיים בינינו למעשה – עם או בלי הדרכה תורנית מכוונת – כבר שנים רבות. בחינת ה"בדיעבד" של התופעה היא כריאקציה של הדור הצעיר לצינונות דתית אידיאולוגית מדי, לאומית מדי, שכלית מדי ואולי גם בורגנית מדי. במסגרת הריאקציה למציאות זו העמידו רבים בדור הצעיר את חיוניות עולם הנפש הפנימי של הפרט ואת העצמת החוויה כגורמים מרכזיים בחייהם. לבחינת ה"לכתחילה" של התופעה משמעות עמוקה במהלך שיבת עם ה' לארץ ה'. שהרי האתגר החשוב בשאיפה של חיבור החול לקודש חייב להשתלב עם רצון ה' להעניק לנו חיים, חיים המתבטאים במימוש כוחות היצירה שבנפש האדם. על רקע זה האתגר העומד בפנינו הוא מימוש כוחות יצירה אלו בכל תחומי החיים באופן שהם יהיו מרכבה לשכינה.

לפני עשרים וחמש שנה ניגשה אליי אחת מתלמידותיי והציעה שנארגן פסטיבל לאומנויות ברוח היהדות. במסגרת האירוע – שבסוף לא יצא לפועל – ביקשנו לקיים מפגש בין יוצרים צעירים, סדנאות לקהל הרחב ומופעים. באישורו של הרב ד"ר דניאל טרופר פעלנו מתוך המשרדים של ארגון 'גשר'. מספר האומנים שהיה אפשר לזהותם באופן כלשהו כיוצרים ברוח זו היה מזערי – ביניהם המשוררת רבקה מרים, הסדנה הירושלמית לתיאטרון של גבריאלה לב ושלמה בר ולהקת 'הברירה הטבעית'. מספר שנים מאוחר יותר, במסגרת אותה יוזמה קיימנו מפגש בין הסופר יורם קניוק לבין מספר משוררים בוגרי ישיבות שהיו ממש בתחילת דרכם, ביניהם המשורר יונדב קפלון. במפגש הוא טען קניוק ששירה ברוח היהדות לא תיתכן, היות והשירה מחייבת הבעה המבטאת את האותנטיות של החוויה ואת החופש הפנימי, וכל הבעה שיש בה צד יהודי תהיה ממילא מגויסת ומלאכותית.

היום אנו נמצאים כמעט עשרים שנה לאחר היווסדו של ביטאון 'דימוי' על ידי המשוררת חוה פנחס כהן, פרויקט שצמח במסגרת מעלה, המרכז לציונות דתית, ושהיום פועל מתוך בית מורשה. מתוך המשוררים הצעירים שקיבלו במה ב'דימוי', צמחה קבוצת 'משיב הרוח'. הביטאון של קבוצה זו והכנסים שלהם מהווים היום אחת הבמות החשובות לשירה חדשה בארץ. בתחום התיאטרון היום קיימים בציבור הציוני-דתי תיאטרון קהילתי, תיאטרון בובות, תיאטרון חינוכי ותיאטרון לנשים. מוכרת ברחבי הארץ הפעילות של שולי רנד, קבוצת תאיר, חגי לובר ואחרים. אי אפשר בכלל להכיל בסקירה קצרה את ממדיה של היצירה המוסיקלית החדשה. בתוכניות של האירוע הוא לא התייחסנו כלל וכלל לתחום הציור והפיסול. את הרב טוביה כ"ץ שהיום עומד בראש מגמת האומנות במכללת בית וגן בירושלים לא הכרנו; אחרים פשוט לא היו. על מחול לא חלמנו. קשה היה לדמיין אז איך תצמח תוך דור שורה של יוצרים בציור ופיסול: ליאוניד בלקלב, אבנר בר חמה, ג'ק ג'אנו, אשר דהן, ישראל הרשברג, בלו סיימון פיירו ועוד. הוקמו מגמות חשובות בהוראת האומנות במכללות אמונה ותלפיות ובהוראת מחול במכללת אורות.

במערכת החינוך הדתי היום פועלות מגמות רבות ליצירה במסגרת לימודים לבגרות: בתקשורת – 90 מגמות, באומנות פלסטית – כ-55 מגמות, בתיאטרון – 21 מגמות, במחול – שתי מגמות ובמוסיקה – 2 מגמות. במחנה קיץ ליוצרים צעירים בקיץ תשס"ד ותשס"ז בתחומים של ציור, מוסיקה, מחול וכתביה שהופעל בשיתוף בין מערכת החמ"ד, מעלה, בית אצ"ג ובית אב נכחו למעלה ממאה בנות בכל אחד מהמחנות. התחושה הברורה של הצוות ושל המשתתפות הייתה של נגיעה ראשונית בתופעה שמעורבים בה צעירים וצעירות רבים מתוך שאיפה להעמקה של חיי הנפש האמונית.

נשאלת השאלה הנוקבת: איך ייתכן מול הצורך הקיומי בדור הצעיר להבעה חופשית יוצרת שאין התמודדות רחבה ומעמיקה מצד גופים תורניים בכדי לקיים מערכת הדרכה מתאימה במסגרות הפורמאליות והבלתי פורמאליות? בכדי לעמוד על השורשים של ההתעלמות המתמיהה של מעצבי החשיבה והחינוך הדתי בארץ מלקחת חלק מתווה דרך בתופעה זו, יש לחדד את שתי הבחינות של התופעה עצמה – בחינת "הבדיעבד" ובחינת "הלכתחילה".

ב. הגות וחוויה - ומה שביניהן

רוב רובם של מעצבי החינוך הדתי והישיבתי במדינת ישראל נשענו על ההגות התורנית של הראי"ה קוק ושל הגר"ד סולובייצ'יק, של ריה"ל, הרמב"ם והמהר"ל כדי לבסס זהות ישראלית שתאפשר ליהודי התורני להשתתף בחברה הציונית החילונית וליצור בה. הם יצרו וחינכו מתוך הצורך בהתאמה אינטלקטואלית ואידיאולוגית בין עולמות אלו, ותרמו רבות לשילוב המיוחד בין ציונות חילונית לדתית, שהיוו מרקם מכריע בעיצוב פני המדינה בראשית דרכה. בהקשר של ההתמודדות התרבותית הרוחנית התבטא עיקר הצלחתה של תנועת הציונות הדתית בישראל בעיצובם של אנשים הנאמנים לתורה ולמצוותיה, שלקחו חלק פעיל בבניין העם והארץ. התנועה הצמיחה מתוכה את החלוץ הלומד ואת חייל ההסדר, את המדען הבקי בש"ס ואת המשפטן היודע לבסס את טענותיו גם על יסודות המשפט העברי, את המתישב המאמין בתהליך הגאולה ואת האקדמאי הנזעק להגן על המוסר היהודי. **ואולם, גם אם רבים טובים מצאו את הדרך לתפקד וליצור בזירה הציבורית בכל אחד משני העולמות הללו, נדמה שלא ידעו לבנות בנפשם פנימה את הגשר שרצו להקים במישור הלאומי. מחיי הנפש היומימיים שלהם**

נעדרה ההתמודדות העקרונית עם השאלה הבסיסית של קיומם העצמי שהיא חופש האדם וכוחות היצירה שבו.

הדגש שהושם על היסודות החיוניים של הגות זו, ועל עצם ההתמודדות הרעיונית הדרושה לעצב דמות מורכבת שתולה בבית ה' ופעילה בחצרות העשייה הציונית, הצמיח תפיסה אמונית שעסקה הרבה בניסוח אידיאולוגי, בעיקר אידיאולוגיה לאומית. לעומת זאת, על ספסלי הלימודים היום, יושב דור אחר, דור שאינו בוחן את שאלת החיבור בין התורה לחילוניות הישראלית ולמודרנה המערבית דרך מבחן רעיוני-הגותי, דרך שיעורים במחשבה או באמונה, אלא במבחן החיים של התנסות מעשית וקיומית. בעבור דור זה כל השאלות הן שאלות של חיים, והכלים שישמשו אותו בחיפוש אחר פשר החיים הם של כישורי החיים. בעבורו אין שאלת הקשר בין העולמות שבתוכו שאלה של זהות יהודית מודרנית וגם לא שאלה שתתברר באופן פילוסופי או אידיאולוגי-אוניברסאלי – אף לא תורני-ציוני. **לבני הדור הזה אין אלא שאלת חייהם, תביעת האחריות האישית, כנותם, יושרם ויחידת ייעודם וגורלם האישי של כל אחד ואחת מהם.**

סיפר לי בחור מאחת הישיבות ה"חשובות" לפני כמה שנים:

כל חיי סיפרו לי רבותיי על העבר ועל העתיד, על לאומיות קדושה ועל חזון הגאולה. אף פעם לא דיברו איתי על ההווה, על עצמי ועל נפשי. אני יודע שאין לי זכות קיום כאדם דתי אם אינני חי בהווה, אם התורה איננה נוגעת בנפשי ובהתמודדות שלי עם סביבה תוססת.

יש להודות, אולי בכאב, שגלות הרוח בחברה הישראלית קיימת בגלל הפער, אולי התהום, המאפיין גם מוסדות חינוך מובילים, המפריד בין שפת "העתידיות" של הגאולה הלאומית לבין החיפוש הנואש של צעירים רבים אחר שפת "העתידיות" של הגאולה הפרטית שלהם.

יתר על כן, בשנים האחרונות עוצמות "התרבות האחרת" הן לאו דווקא אינטלקטואליות והגותיות – במידה רבה עוצמות אלו הן חווייתיות, גירויים הנוגעים במעמקי הזהות הקיומית של צעירים ומבוגרים כאחד. בסיטואציה זו ההידבקות לאותה התמודדות הגותית ואידיאולוגית שאפיינה את היצירה ואת העוצמות החינוכיות של מובילי החינוך התורני הציוני יוצרת ניכור קיומי וחוסר אמון של רבים וטובים בדור הצעיר כלפי השורשים התורניים שהרבנים והמחנכים שלהם מבקשים לבסס בחייהם.

במצאות זו של ניכור מחנכים אידיאליסטים ומוסרי נפש מוצאים את עצמם במצב עגום. מרוב שיח על לאומיות קדושה רבים לא נפתחו לנפשם פנימה, מה שמביא מחנכים תורניים להצטייר לתלמידיהם כמי שמדחיק את עיקר חיוניות החיים לשם הוראה תורנית "גבוהה" מדי ותלושה מהחיים.

אנו חיים בעומק הגלות הארץ-ישראלית, היא גלות התורה מנפש האדם, וממנה נובעת גלות התורה מחיינו המעשיים. גלות הרוח בחיים הלאומיים בארץ והמשבר במערכת החינוך קשורים לאותה נקודה: אין אנו יודעים מהו חינוך לאדם תורני יוצר. בקטע בסוף אורות הקודש (ח"א עמ' רמז), המובא בעריכת הרב הנזיר מייד לאחר יחידת "הדמיון העליון", כתוב:

בחינוך האדם היחיד, וכן בחינוך האדם הכללי, האומה והאנושיות, צריכים לשים לב לאחדות הרוחניות – דהיינו שהשכל יהיה משפיע ישר על הרגש, והרגש על הדמיון, והדמיון על הפעולות. וכשיש סתירה (=מלשון אבות המלאכה בשבת) בין אלה החלקים אז ההריסה מוצאה מקום לחול.

חלק מהותי של ה"הריסה", ככל שהיא קיימת בדורנו, נובע מתפיסות חינוך המבליטות את "השכל" ואת "הפעולות", כאשר את "הרגש" ו"הדמיון" משאירים ל"תרבות האחרת". שהרי תפיסה זו רואה את הרגש והדמיון כביטויים פורצי גבול ותלושי רוח. גלות הדיבור בארץ ישראל היא גלות הנפש, גלות הרגש והדמיון, גלות ההתנסות והחויה. אין היום מטרה חינוכית חשובה מזה: ליצור את התנאים שהיהודי הארץ ישראלי, הצעיר והמבוגר, יחוש את נשמתו הברוכה, ימצא את דרכו בעבודת ה', יעצים את כוחות היצירה שבו ואת דיבורו הסגולי ויאפשר לעולמו האישי להתהוות. היצירה האומנותית מהווה אחד הכלים המשמעותיים ביותר לכך.

ג. המעיין החבוי בשורש האישיות ותקוות התחייה הלאומית

נעמיק גם ב"בחירת לכתחילה" של תופעת היצירה האומנותית בדור הצעיר. לאחר שני דורות של "סיבוכי תהליך הגאולה" הולכת ומתבררת עובדה רוחנית שורשית זו: לא יהיה מימוש שפת העתידיות של הכלל בשאיפה של התחייה הלאומית, מבלי לכונן את שפת ה"עתידיות" במובן של התהוות היחיד. במקומות רבים בכתביו הרא"ה קוק מתאר את תהליך הגאולה כמותנה בדמותו ואישיותו של אדם תורני יוצר. הוא כנראה חש את עצמו בתור שכזה, ואף האמין שזה חייב להיות נחלתם של כל המבקשים לעצב עצמיות יהודית בארץ ישראל. קטעים העוסקים במשנתו זו פזורים בכתביו ומצפים לאיסוף שיטתי, לגיבוש ולניסוח. הנה כמה מהגיגיו החשובים בנושא זה:

אין אדם קונה שום מעלה, כי אם מתוכיותו, מעצמותו המהותית הפנימית, ולא ממה שבא לו מבחוץ, כי המקרים אינם מולידים את האושר האמיתי. אבל הלא התורה והמצוות הן עצמיות האושר, והם באים לאדם מחוצה לו? אמנם כאשר נתבונן נמצא, שכל אחד משיג מהתורה והמצוות רק מה שצפון בפנימיותו... (חדריו, עמ' כד)

היצירה הרוחנית חופשית היא, אינה מתחשבת עם שום השפעה חיצונית, היא יוצרת כפי הלך רוחה פנימה, וכל מה שתתגבר בקרבה אמונתה בעצמה, כך תעלה למרומי האמת... (אורות הקודש ח"א עמ' קעו)

הבינה מדעתו, זאת היא הנקודה העליונה שבהתעלות הרוחנית. כל מה שנלמד הרי הוא נקלט מבחוץ ונופל הוא בצביונו לעומת ההגוי בקרב הנשמה פנימה. כל הנלמד אינו כי אם עצה עמוקה איך לדלות מתוך החבוי בלב, במעמקי הנשמה, את המובן הפנימי, מהדעת... (אורות הקודש ח"א עמ' קעח)

העולם הרוחני בונה כל אחד ואחד לעצמו בקרב. כל תכונת ההקשבה אינה כי אם הכשרה לבנין הנצחי העצמי של היחיד, כל מרכז התורה הוא הפסוק של שמו הפרטי. זה כל כובד הדין, כל עומק השאלה, כל איום האחריות, כל חיבוט הקבר... (אורות הקודש ח"ג עמ' קלט)

...באים מחנכים מלומדים, מסתכלים בחיצוניות, מסיחים דעה גם מן האני ומוסיפים תבן על המדורה, משקים את הצמאים בחומץ, מפטמים את המוחות ואת הלבבות בכל מה שהוא חוץ מהם, והאני הולך ומשתכח, וכיוון שאין אני, אין הוא, וקל וחומר אין אתה... (אורות הקודש ח"ג עמ' קצ)

הפנימיות העצמותית של הנשמה, ההוגה, החיה את החיים הרוחניים האמיתיים, היא צריכה חירות מוחלטת פנימית... הזיק הפנימי שלה מתלבה והולך על ידי הלימוד והעיון,

אבל הזיק העצמי הוא יסוד הרעיון והמחשבה. ואם לא יותן לזיק העצמי מקום להופיע באורו אז כל מה שבא לו מן החוץ לא יועיל... (אורות הקודש ח"א עמ' קעה)
אני צריך לכרות ולשתות מים מבארי, באר מים חיים, מחשק התורה שבנשמת, מהאות המיוחד לי, שכל האותיות שבתורה באים על ידי הצינור הזה אלי, וכל העולם כולו וכל ענייניו מתייחסים אלי על פי זה התוכן בתמימות לב. (חדריו, עמ' כו)
ברור לחלוטין שמשנה זו הייתה הבסיס ליחסו העקרוני החיובי של הראי"ה למקומה של היצירה האמנותית המתחדשת בתנועת התחייה הלאומית. משנה זו מעמידה אותנו בפני אתגר רוחני וחינוכי חשוב ביותר.

בכל מהלך של העצמת כוחות היצירה באדם, במישור הפרטי או במישור הלאומי, טמונה גם האפשרות של נפילה, של ניצול כוחות החיים המשתחררים לשם מטרה של סיפוק אגואיסטי צר, לשם אינטרס פרטי, ואף לשם ניצול כוחני או התנערות מאחריות. גם הלימוד התורני השכלי העיוני וגם עשייה למען הכלל עלולים לבטא כוחניות, ניצול ואינטרס אישי. ככל הופעה חיונית של כוחות חיים אין לחשוש מניצולם לרעה של כוחות נפש ראשוניים, אלא יש לבנות חיים אתם, לתקן עולם שבו החיים העומדים בסימן הרצון והבחירה, ההשתנות וההתהוות, מהווים מדור לשכינה.

התרבות היהודית לדורותיה שללה את החופש, היצירתיות והעצמת רוח האדם כמטרות בפני עצמן; הם כלים שבהם בירך א-להים את האדם לשם בניין החיים. ללא העמדת גבולות ברורים במישור הפנימי והחברתי, מימוש צרכיו האגואיסטיים של יוצר מעמעם את בירור מידותיו, ומביא לכחש פנימי ולזיוף בעיצוב מצע חייו. זהו המסד הקיומי ליצירתיות שכל תכליתה היא הבעה אישית ללא זיקה לתביעה המוסרית שבתשתית קיום כל אדם ואדם בברכת סגוליות נפשו.

חויית חופש בהקשר התורני שונה באופן מהותי מה"שאיפה המודרנית" המביאה רבים לעשות ולומר ככל העולה על לבם – שרק לא יהיו כפופים ונכנעים לסמכויות של אחרים, זאת מתוך תחושתם שרק ביטול סמכויות חיצוניות מצמיחה אוטנטיות והבעת קול אישי וסגולי. ללא עיצוב חלל להבעה חופשית מתוך בירור יסודות הנפש, השאיפה ליצירה של צעירים רבים נשארת חיפוש אחר חופש שכזה.

לעומת זאת, כוונת דברי הראי"ה היא לחופש אנושי פנימי בדומה לזו של אמן אמיתי (שאינו רק אומן אסתטיקה ויופי, במובן הטכני של המושג): חויית החופש העומדת בתשתית האישיות המצמיחה אוטנטיות ועצמיות, ויכולת להגות דרך כוחות האישיות השונים הבעה אישית, סגולית ומקורית. אבל שלא בדומה לחויית החופש של האמן, האוטנטיות של האני ועוצמת היצירה וההתחדשות אינן מטרות בפני עצמן. הם כלים לקבל את חידת ברכת א-להים הטמונה בחכמת התורה והפועלת ומתחדשת ביסוד החיים, שיוכל להבין אותה במידת מה, ובעיקר, להיות חלק ממנה בעצמו.

בדברי הראי"ה מתקיימת הנחה מפתיעה, אולי מביכה במידת מה. בכל אדם באשר הוא חבוי מעיין הנסתר מהכרתו. היות שהמעין הסתום יונק בדרך לא נודעת ממצאיאות א-להית, יש בו מן העצמיות, החופש והמקוריות של ה'אנוכי' הא-להי, הממלא את כל ההווה. באופן חידתי וכמוס נוצרת במגע הלא-נודע הזה עם החיות האינסופית, האינדיבידואליות הסגולית של כל אדם ואדם. מנקודה זו יתהווה הדיבור האישי הייחודי של הפרט, שיוכל לעצב את דרך חייו ואת הסביבה האנושית שבה הוא חי.

המעייין החבוי ביסוד האישיות מהווה מקור של דעת, מציאות אישית אשר אינה נקלטת מגורם חיצוני. מקור זה של דעת אינו נרכש בכל אופן שהוא, אלא נתון הוא מראש בתשתית אישיותו של האדם. ועוד, התהוותו של אדם, צמיחתו כאישיות מקורית, יוצרת ומתחדשת לאורך החיים, איננה תוצאה ישירה של גוף ידע כלשהו הנלמד ממקור חיצוני, גם אם מקור זה יהיה סמכות תורנית.

מטרת העבודה האישית המוטלת על האדם - הנובעת ממציאות זו - היא לקיים מציאות ראשונית של "חירות מוחלטת פנימית" שתאפשר לו להיפתח למקור הדעת הנתון בתוכו, בקרב הנשמה פנימה. רכישת ידיעות מצד עצמן, אפילו ידיעות תורניות, אינן מהוות בסיס להתפתחות האישיות; הן בהחלט אמצעי נדרש ואף הכרחי, אך בכל זאת רק אמצעי. אפשר בהחלט לקבוע שהמטרה הראשונית של הלימוד היא לדובב את הנפש ולהביא אותה לידי גילוי ומימוש.

בקטע הפותח במילים "הבינה מדעתך" מודגש השיח החי בין הצורך "החבוי בלב" לבין "הנלמד" כיסוד התחדשות האדם. **קטע זה מתאר תהליך אישי עמוק שבו קיימת האפשרות להגות מחשבה ערכית מקורית, ובעת ובעונה אחת להימצא במצב שבו ההתגברות של המעייין הפנימי משתקפת דרך הידע הנרכש. בצומת זה שבה מתחברים החיות שבשורש נפש האדם עם החיות שבתורה נמצאת נקודת ההתהוות וההתחדשות.**

על בסיס דברים אלו של הרא"ה יש לקבוע שחידוש חיינו כעם בארץ ישראל חייב לעבור דרך נפשותיהם הייחודיות של היחידים. מי שרואה את עצמו מחויב לעיצוב מחדש של שפה תרבותית-רוחנית-ערכית של הכלל, חייב להשכיל למצוא את הדרך לתורה המחודשת את שפת היצירה המיוחדת של כל יחיד ויחיד.

ברכת חיי הבראשית הא-להיים שהתחדשו בנו מלווה בתביעה א-להית: על כל אחד ואחד מוטל להחדיר את דבר השם באופן מכונן חיים אל תוך סגוליות נפשו-הוא, **לחיי היצירה המיוחדים שבהם התברך, לנקודת החופש שביסוד אישיותו.** זוהי עבודה שאינה יכולה להתבצע רק במישור הכללי או הלאומי. **המבחן הקיומי המכריע היא עבודה אישית, ההופכת תובנות תורניות מופשטות לנדבכי חיי היצירה של אדם אחד ממש.**

על המבקשים את גילוי הרז שבנפש לתת אמון במעייין הייחודי המפכה בהם. מתוך אמונה זו הם יוכלו להזמין גם את זולתם למיצוי הכוחות הסגוליים הטמונים בהם. האדם יהיה מסוגל לגעת במשמעות חיוו רק אם יקשיב למגוון הופעות החיים המקיפות אותו והמחיות את נפשו. **אך לשם טיפוח הרגישות וההקשבה הפנימית חייב אדם לנקוט בכלים שביכולתם לפתח את ההקשבה למעייין הפנימי, את מתן האמון בו ואת דרכי הבעתו.** כאן מונח אתגר היצירה האומנותית ברוח היהדות.

ד. האומנות כנדר

על רקע התביעה לחידוש החיים היהודיים בארץ ישראל יש לעמוד על החשיבות המיוחדת של העיסוק באומנות.

יצירת אומנות עשויה להוות חלק חשוב ביותר בתהליכי ההקשבה למעייין הפנימי. בתהליכים כאלה, שבהם מבקש אדם להטמיע את רוחו בחומר, מתחוללת משמעות, לא במובן הטרנסצנדנטי או הלאומי, אלא במובן של המחויבות המוסרית התשתיתית של כל אדם למשמעות אישית. בתהליכי היצירה המכבדים את הקצב האישי הפנימי מתעוררות סוגיות ערכיות ואמוניות מהותיות בחינת "אתערותא דלתתא". חידת היצירה מתחוללת מתוך התאמה

בין ההעמקה בתהליך היצירה לבין ההעמקה בשורשי החוויה והדעת האישיות, במודע ושלא במודע. כדברי הרב טוביה כ"ץ, בתהליך יצירה של אמן הפועל מתוך תפיסה תורנית, התוצר אינו העיקר – העיקר הוא מה שמתחולל בנפש היוצר תוך כדי תהליך היצירה. חיותו של אמן מסוג שכזה מתעוררת מתוך אומנות המחויבת למשמעות, יתכן אף לתיקון. **על כן המרחב הקיומי של יצירת אומנות, הינו מרחב של נפשות המחפשות ביטוי בעולם רווי משמעויות.**

במשך השנים שעסקתי בתחום מרתק זה הגעתי למסקנה שיש למצוא במסכת נדרים את השפה התורנית המתאימה לתופעה הקיומית העמוקה של הבעת משמעויות חיים בתהליך היצירה האומנותית. **הנדר הוא צורת הבעה, הבעה המשקפת תנועת נפש, בעיקר של התחייבות אישית.** קיימות שתי גישות עקרוניות לעצם הצורך הקיומי של אדם לחייב את עצמו בלשון נדר. מחד, בדברי רבי עקיבא במסכת אבות, "נדרים סייג לפרישות" (אבות פ"ג מ"ג) נמצאת התובנה שעל האדם להכיר מקרוב את האיכויות המיוחדות של נפשו בכדי להגדיר לעצמו קווי התחייבות המצמיחים את דעתו והמבטאים את נימי אישיותו הסגולית בעבודת ה'. מאידך, שיטת הברייתא במסכת נדרים (כב, א): "רבי נתן אומר: הנודר כאילו בנה במה, והמקיימו כאילו מקריב עליו קרבן", רואה את הנדר כעבודה זרה בזעיר אנפין, כהבעה שבה אדם מעמיד את צורכי קיומו, את חוויית נפשו ואף את חיוניות תפיסתו האישית הפרטית בקודש כתחליף למצוות התורה הציבורית וסמכויותיה.

אכן האומנות הגבוהה והרצינית, וגם האומנות כביטוי של חופש ואינדיווידואליות של צעירים, נמתחת על הרצף שבין עבודה זרה לעבודת ה'. ומייד אדגיש – כוונתי בשימוש כאן במונח "עבודת ה'" איננו בהפיכת האומנות לכלי ביטוי לאמונה או לגיוסה ככלי חינוכי להפנמת ערכי תורה כפי שכמה מנהלי אולפנות וראשי ישיבה מתכוונים. יש בתהליך היצירה האותנטי כוח פנימי רב לחידוד ההבעה האישית של אדם מתבגר ומבוגר, דווקא כאשר הוא מתנהל בחלל קיומי של חופש והעמקה פנימית. מי שמאמין שקיים מעיין החבוי באדם, חייב גם להאמין שחידוד ערכי נפש פנימיים הוא תהליך של גילוי ותיקון גם אם לעתים קרובות הוא עובר בדרך חתחתים.

שפת הנדר משיקה לתחום היצירה באופנים נוספים. ישנם נדרים "קלים" כמו נדרי זרוזין, נדרי הבאי, נדרי שגגות ונדרי אנסים (פרק ג). נדרים אלו אינם נחשבים על פי ההלכה כהבעות מחייבת. לפי שיטות מסוימות לא חל עליהם כלל ועיקר האיסור של "לא יחל דבר". גם באומנות ישנה "אומנות קלה" שמטרתה לקשט או להאיץ ולחדד את יכולות היצירה עצמן. אין באומנות זו ביטוי ליסוד הנפשי הפנימי השואף לבטא אמירה בעלת כובד קיומי. בקצה השני של רצף הנדרים ישנם נדרי הקדש שדרכם מבקש אדם להעביה מרכושו האישי לגבוה, למקדש. בדיוק כך ישנה אומנות המבקשת להעביר קניין פנימי של האדם אל מרחב הקודש, לתת ביטוי להתקשרות פנימית חיונית ומפורשת אל ה'. אומנות שכזו עשויה להיות ביטוי של געגוע ובקשה, של השלמה והתמלאות, ואף של שיחה חיה בין אדם לעצמו בעמידתו לפני ה' – צורות שונות של תפילה או קרבן.

עיקרה של יצירה אומנותית בעלת משמעויות קיומיות איננה כנדרי הבאי או כנדרי המקדש – אומנות זו היא כ"ידות" בנדרי איסור וככינוי שבועה. דיבורו-הבעתו של אדם באופן המבקש להביע התחייבות יכול להיחשב סוג של נדר גם כאשר הוא איננו מובע בכינוי מפורש, וגם כאשר תחום העיסוק איננו נראה כתחום של התחייבות ערכית באופן מובהק. הגמרא במסכת נדרים (ז),

א) שואלת אם יש "יד לבית הכיסא". כלומר, אם אדם מתחייב בדיבורו להקים בית כיסא במקום כלשהו במסגרת בניית ביתו, האם חלה על הבעה זו מצוות "לא יחל דברו". במובן זה יצירות אומנות העוסקות במגוון רב של נושאים הנראים על פניהם כנדבכים של תחום "החול" מהוות הבעות חדות וחריפות של עמדה קיומית מוסרית של היוצר.

בכדי להמחיש את הזיקה החשובה בין תחום הנדר לתחום האומנות אתאר משהו שמעטים מקוראי 'צהר' מכירים מקרוב. תהליך היצירה של אומנים פעילים, ואף של צעירים וצעירות החווים בתהליך היצירה הזדמנות להעמקה ולבירור תוכני נפשם, הינו כתהליך ארוך של הבעת נדרי איסור והתרתם הפנימית. התרת נדרים מחייבת בירור נפשי יסודי של הנודר על ידי החכם תוך כדי חשיפת מניעי הנודר בשעת הנדר. בצורה זו החכם מסייע לנודר לעמוד על הצמצום בדעתו ובנפשו שבו מתגלית נקודת החרטה הפנימית מההתחייבות עצמה. תהליך יצירה שבו האמן נוטל על עצמו אחריות אישית ליצירתו עובר כמה תחנות שבהן הוא קובע עמדה אישית לגבי צורת יצירתו ותוכנה, והוא מבטלה מתוך בירור פנימי העשוי לחדד את מניעיו, את תשוקותיו ואת אמונותיו. מתוך בירור נקודות של מחויבות פנימית לתוכן היצירה, בעצם מתוך הביטול של השלב הראשון שהעניק ליצירה, נוצר השלב הבא של הציור, של השיר, של כתיבת המחזה, של הבימוי – וחוזר חלילה. תהליך זה הוא ממש סוג של מתיחת זמן הבעת הנדר תוך כדי כך שהאמן פועל כלפי עצמו שוב ושוב כחכם המתיר את ההבעה הראשונית לשם חידוד של ההתחייבות האישית שלו ליצירתו.

ה. כמה מסקנות מעשיות

מתוך בירור תוכני תהליך היצירה בהקשרים אלו אפשר להסיק מספר מסקנות חשובות לעיצוב דרך תורנית להבעה אומנותית חופשית.

1. יצירה אומנותית עלולה בקלות להפוך לסוג של **הקמת במה**. היא מייחסת חשיבות רבה מדי לעצם "קדושת" ההבעה החופשית והאותנטית כמטרה בפני עצמה ולמעמד הנעלה של התוצר התרבותי. בהקשר זה אחת השאלות המשמעותיות ביותר היא אופי החלל שבו מוצג תוצר היצירה. אין ביהדות מקום למוזיאונים לאומנות או להקניית מעמד מיוחד למופעים כמקובל בחללים שנוצרו בתרבות המערב לאומנות פלסטית, לתיאטרון ולמופעי מוזיקה. ההקשר האמיתי של תהליך היצירה בהקשר היהודי הינו בהרחבת מושג "בית המדרש" – כלומר, יצירת חלל שבו הצגת המוצר הסופי של תהליך היצירה מעורר דיבור נוסף, דיבור של החלפת דעות, למעשה המשך הבירור החיוני של ההתחייבות האישית שהתחיל אצל היוצר בתהליך היצירה עצמו. דיון בחבורה סביב נקודות הכובד הנפשיות ביצירה הוא ההקשר שיהפוך מוזיאון המהווה סוג של במה ל"מקדש מעט" שבו מתקיימת התקשרות בין אנשים, בין נפש לחומר ובין נפשות המשתתפים לגבוה.

באומנות המודרנית והפוסט-מודרנית ישנה מגמה של ביטול האדרת התוצר האומנותי וחילול תחושת קדושה כבתחומים אחרים, ומתוך כך שבירת תחושת החשיבות העצמית. המדיומים של הקולנוע ושל האינטרנט מקטינים בהרבה את ממדי האומנות המסורתית, אלא שאליה וקוץ בה. המגמה הפוסט-מודרנית מקדשת את הפרובוקטיבי, את עצם שבירת הנורמות ואת גילוי הצד הקטן ואף המושחת של האדם. בביטויים הקיצוניים שלה זהו שריד של עבודת בעל פעור שהקדישה את השחתת צלם האדם במלבוש המודרני שלו.

אומנות יהודית כהבעה אותנטית של נפש האדם חייבת להכיר את עצמה כיצירה שכוחה המוסרי בא מהצניעות והענווה בחשיפת עולמו הפנימי של אדם אחד. מתוך אמון מחודש לעצם הבעת הנפש ומתוך הכבוד הראוי לה כביטוי של ההופעה הא-להית באדם יש לתת לו מקום בעל נוכחות ערכית מובהקת, אך תמיד מתוך הכרת ההבחנה בין ההגוי על בסיס עיון בחכמת התורה לבין ההגוי היקר אף הוא של הבעת אדם אחד במקום מסוים ובזמן מסוים.

2. **אין לכלוא את רוח האדם.** הצורך לנדור, להביע משהו מעומק הנפש באופן המקנה לו נוכחות ומחויבות נוגע לפעמים במקומות האינטימיים ואף האפלים באדם. כמו אשה הנודרת נדרי עינוי נפש מתוך סערות רגש יש צורך בתהליך היצירה האומנותי, במיוחד אצל צעירים, במנגנון של "הפרת הנדר". טוב לאמן שלעיתים יהיה על ידו מי שיפר את מהלך יצירתו. המפר, כמו בעלה של האשה הנודרת, חייב להיות מי שמכיר מקרוב, נמצא בקשר של רעות אינטימית; וגם כך ההפרה, אם תתחייב, תבטא מתוך רכות והבנת עומק הצורך של הנודר - האמן. יש להדגיש שאומנות ברוח היהדות חייבת לאפשר הבעה חופשית גם כאשר מדובר ביסודות העינוי שבנפשות מבלי לחוש לפריצת גבולות - במידת האפשר גם את היסודות שבינו לבינה, כמו בנדרים. בעבודה שנעשתה במסגרת "בית אב" במגמה לאומנות באחת מהאולפנות בצפון הארץ, אחת מבנות המגמה ביקשה להציג בפרויקט האישי שלה בכיתה "ב עבודה שיצרה התנגדות וחלחלה. היא ציירה דמויות גרוטסקיות של גוף אשה וביקשה להעמיד על ידן פסוקים משיר השירים. העבודה נתפסה כפרובוקציה וכחילול הקודש. בדיון עם רב האולפנה והמנהל הוחלט שלא לאשר לבחורה להגיש את עבודתה.

ברוח התובנה של הרב טוביה כ"ץ, שהעובר בנפש היוצר חשוב יותר מהתוצר עצמו, ישבה המורה עם הבחורה לברר את היסודות הנפשיים שהיוו בסיס ליצירה. והנה התברר שבחורה זו עברה אלימות מינית קשה כילדה. במשך כל שנות לימודיה לא הצליחה לתת לטראומה ביטוי כלשהו. בפעם הראשונה בחייה נדרה נדר עינוי נפש שביטא את כעסה ואת עומק רגשותיה הפגועים - ואת שאיפותיה לתיקון. הרצון להיטהר מהטומאה שחשה בנפשה הוא שהביא אותה להדביק את פסוקי שיר השירים לציורים שבקעו מנפשה המיוסרת.

3. כלל גדול הוא שיש להבחין בין "הסטודיו" – החלל שבו מתהווה תהליך היצירה, לבין הגלריה והבמה שבהם מוצגים תוצרי התהליך. בסטודיו יש לאפשר הבעה אישית תוך חופש ללא גבול המהווה תנאי הכרחי לתהליך שימחיש את אשר בנפש, יצירה אחר יצירה; בחלל שבו נוצר מפגש ציבורי וקהילתי בהצגת העבודה ישנם חשבונות חשובים נוספים. הבחנה זו חשובה גם בעבור רב או מחנך המבקש לנגוע בנפשות. היצירה המקורית חייבת להיות חופשית בכדי לתת ביטוי למקוריות השירה בנשמה פנימה, בסגוליות של הדעת והרצון של כל אחד ואחד. אך כאשר היצירה מובאת בפני ציבור, האמן חייב לקבל על עצמו את האחריות למשמעויות המתהוות בחלל המפגש בין היוצר לקהל.

המעשה החברתי של היוצר ברוח היהדות איננו בעקיצה לשמה, ואיננו הקדשת הערך של ביטוי החופש והאותנטיות כערך בפני עצמו. אין לשחרר אדם, גם את האמן החופשי, מהחובות הבסיסיות של בין אדם לחברו, ושל בין אדם לקהילתו. איסורים כגון לשון הרע ומוציא שם רע חלים עליו כמו על כל אחד. יתר על כן, שיקולי מהות התקשורת הנוצרת בהצגת יצירתו וצורת

הופעתו מהווים חלק ממימוש תהליך היצירה עצמו. זאת מתוך התייחסות למשמעות היצירה המשתנה במעבר מהחלל החופשי של הסטודיו לחלל ההתקשרות עם הסביבה. האומנות איננה הופכת בשל כך למגויסת באופן מלאכותי לשם אידיאל ציבורי או ערך משותף. יש גם צורך אמיתי בהקשר האומנותי להביע לעתים מחאה חברתית. על אחת כמה וכמה, אומנות חופשית אינה כלי להשגת יעדים חינוכיים. ובכל זאת על האמן המבקש לא רק "לכתוב למגירה" אלא גם לתת במה ציבורית לקביעת נפשו להיות ער למשמעויות הציבוריות של יצירתו. הוא חייב לקחת אחריות אישית על השפעתו יצירתו כחלק מהתביעה המוסרית הבסיסית של עצם תהליך היצירה. אם השיקול היחידי בהצגת היצירה הוא האוטנטיות של היצירה ללא כל התחשבות עם המשמעות הציבורית שלה, הוא נמצא בסכנת הפיכת יצירתו לעבודה זרה.

4. מיותר לציין שחינוך לאומנות המהווה תהליך של צמיחת האישיות וקביעת עמדה קיומית וערכית מחייב מורות ומורים מיוחדים. חינוך לאומנות בכל הרמות אמור להיות חלק מקיום השאיפה לשינוי פני התרבות והיצירה הלאומית מתוך החייאת נפשם של צעירים וצעירות ומתוך העמקת מגמת ההפנמה הקיומית בחינוך כולו. קיומו של חינוך שכזה תלוי **בהכשרת כוח הוראה** המסוגל לממש את המשימות המיוחדות של יצירה באומנות ברוח היהדות. כוח הוראה זה לא יפחד מהחופש. נהפוך הוא, הוא יבין שהחופש בהנחיה נכונה הוא השער לחיי אמונה ואורח חיים תורני מתוך הזדהות והפנמה.

בהכשרה של כוח הוראה זה חייבת להיות גם הכנה מקצועית לעבודה עם נפשות – יכולת הקשבה, רגישות לגלוי ולחבוי בתהליכי יצירה, בדרך המפותלת לחשיפת שפה אישית ודעת קיומית ובחסימות שלעתים עוצרות את צמיחת הנפש. בעיקר, יש צורך בהכנת אנשי תורה שיוכלו להשיק בזמן אמת בין יסודות תורניים ראשוניים לבין חיותם של יוצרים ויוצרות.

סיכום

האומנות עשויה להיות חלק מתהליך התחייה של העם היהודי בארצו במידה והיא תבטא את עומק העצמיות של הנפש היהודית – על המקומות הגבוהים והנמוכים שבה ועל כל מה שביניהם. לעניות דעתי זהו אחד מתנאי הגאולה עצמה. ללא גילוי הנפש היהודית על כל חיותה האנושית-א-להית, וכל זאת מתוך חופש, לא תתגלה לנו משמעותה של השראת השכינה בכלים של העולם הזה. כוח היצירה באדם הוא גשר צר מאוד בין עבודה זרה לעבודת ה' שבנפש האדם בכלים חומריים.

האתגר הגדול של מעצבי דרכי הרוח בדורנו, אולי האתגר החשוב שבכולם, הוא ליצור את התנאים להבעה חופשית של הנפש היהודית בארץ ה'.